

**ПРОБЛЕМА ЗАСВОЄННЯ ЗНАЧЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ В
СИСТЕМІ КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ З ФОРМУВАННЯ
ВЕРБАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОГО РІВНЯ В СТРУКТУРІ МОВНОЇ
ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА З ТЯЖКИМ
ПОРУШЕННЯМ МОВЛЕННЯ**

Створення методики формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку із важкими порушеннями мовлення (ТІМ) засобами фразеологізмів вимагає звернення до теоретичного висвітлення питань, пов'язаних із розумінням психологічної природи мовних знаків, які ми використовуємо як оперативні одиниці у типових схемах проблемних ситуацій пізнання та спілкування.

Фразеологічна одиниця – нарізно оформлений, але семантично неподільний, відтворюваний у мовленні знак, який за багатьма загальнофункціональними, формальними, семантичними ознаками наближається до слова, хоча названі одиниці кваліфікуються як різнорідні об'єкти [9]. Отже, провідними в теоретичному огляді є уявлення про фразеологізм як мовний знак, введений в коло понять, пов'язаних з психологічним аналізом діяльності в руслі ідей Л.С.Виготського та його наукової школи (О.М.Леонт'єв, О.О.Леонт'єв, О.Р.Лурія, С.Л.Рубінштейн, Д.Б.Ельконін та ін.).

Розвиваючи вчення Л.С.Виготського, О.О.Леонт'єв розглядає мовний знак як «клітинку» в складі більш складних структур в проблемних ситуаціях двох типів: пізнання та спілкування. Використання мовних знаків в комунікативних ситуаціях необхідне для здійснення інформаційної рівноваги в групі – і в цьому смислі комунікація орієнтована на безпосередньо соціальні потреби і психологічно ми маємо тут справу з процесами мовлення. За допомогою мовних знаків як оперативних одиниць людина здійснює організацію рішення того чи іншого завдання через актуалізацію типової, суспільно закріпленої схеми проблемної ситуації спілкування, яка існує в формі правил використання знаків. Такі типові відображення ситуацій являють собою нерозривну єдність спілкування та узагальнення, але у відповідній одиниці високого рівня, в нашому випадку - діяльності спілкування, процеси узагальнення виступають в знятому вигляді, у вигляді перетвореної форми.

Включення мовного знаку в структуру спілкування залежить від того завдання, яке стоїть перед суб'єктом. О.О.Леонт'єв підкреслює, що невірним є пошук специфіки комунікативного використання мовного знаку в особливостях проблемної ситуації, знак «стає елементом

проблемної ситуації завдяки тому, що виникає те чи інше завдання», за постановкою якого повинен іти пошук способу його вирішення. Вибір способу залежить від ряду факторів, серед яких - наявність суспільно сформованих знань, умінь, навичок, в легких випадках - застосування добре відомого автоматизованого набору операцій [3].

Отже, діяльність спілкування, що використовує знак, в психологічному відношенні не протилежна, навіть аналогічна діяльності пізнання, яка теж використовує знак, бо обидві діяльності «направлені на орієнтування в проблемній ситуації і на вирішення певного завдання; тільки в одному випадку це завдання носить пізнавальний характер, а в іншому – комунікативний» [3, с.134]. Психологічно правомірним є розуміння мовленнєвого спілкування як вирішення специфічного завдання, характер якого диференційований в залежності від різниці мотивів і цілей мовлення.

При з'ясуванні особливостей фразеологічного значення ми виходимо з інтерпретації терміну «значення» в руслі теорії діяльності (А.Г.Асмолов, Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн, В.П.Зінченко та ін.). Аналізуючи процес присвоєння суб'єктом предметного світу в ідеальній формі, формі свідомого відображення, О.М.Леонтьєв розглядає значення як предметний зміст, звільнений від своєї речовинності, зміст, що набуває нової форми буття – ідеальної. «Образи свідомості, свідомі образи предметів – це означені образи, наділені значенням» [5, с.315].

Для сучасного психолінгвістичного підходу характерним є відхід від трактування значення в логіко-раціоналістичному аспекті з прирівнюванням значення до поняття з перерахуванням необхідних та достатніх ознак і перенесення в фокус уваги специфіки значення як надбання індивіда, що означає підхід з позицій специфіки становлення та функціонування мовленнєво-мовного механізму людини. Актуалізація значення слова передбачає можливість висвітлення у свідомості людини найбільш актуального для певного моменту його аспекту, в той час як все інше пов'язане з ним ураховується без усвідомлення або ігнорується.

Важливо акцентувати увагу і на тому, що значення функціонують не окремо, а в певних зв'язках, які до того ж складаються в більш широкі об'єднання: групи (кластери), поля, сіті. Слід додати, що в ролі об'ємних одиниць в сітях виступають асоціації, пропозиції, фрейми. Крім того, кожна дана комунікативна одиниця виступає як вербально оформлений фрагмент цілісної системи знань про світ – когнітивний компонент. Тенденція урахування взаємозв'язку між змістом значення та його введенням в структуру більш високого рівня означає вихід за рамки мовного знання на рівень структур енциклопедичного знання і далі – на картину світу[1].

Отже, в сучасних дослідженнях проблеми значення можна простежити таку тенденцію: від визначення значення окремого слова, що

традиційно розглядається з позицій логічної семантики, перейти «через визнання складної взаємодії мовних та енциклопедичних знань до розуміння того, що для людини значення слова функціонує не само по собі, а як засіб виходу на індивідуальну картину світу, яка особистісно переживається, картину світу у всьому багатстві її сутностей, якостей, зв'язків та відношень, емоційно-оціночних нюансів» [1, с.133].

Таким чином, фразеологізм як мовний знак і форма існування значення в діяльності людини, зокрема дитини молодшого шкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення, розглядається нами в плані культури як семіотичної системи, включаючи мову, яка є найважливішим компонентом культури і, з одного боку, концентрує в собі об'єм знань, інформації, корисної для всього суспільства, з іншого боку, являє собою інструмент добування цього знання для реалізації себе в суспільстві.

Вітчизняна фразеологія має міцний етнографічний, фольклористичний, етнолінгвістичний фундамент, який закладено лексико-фразеологічними працями М.Костомарова, М.Номиса, О.Потебні, І.Франка, П.Чубинського та інших і розробляється в різних аспектах: семантика фразеологізмів (Л.Авксентьєв, М.Алефіренко, Л.Булаховський, Б.Ларін, Ю.Прадід, Л.Юрчук), стилістичний (Д.Баранник, І.Гнатюк, Г.Їжакевич, В.Калашник та ін.), психокогнітивний та етнокультурний (О.Селіванова, О.Левченко, функціонування фразеологізму в живому мовленні (В.Білоноженко, М.Коломієць, М.Наконечний, І.Вирган, М.Пилинська, Г.Удовиченко, В.Д.Ужченко, В.Чабаненко), культурно-національна конотація, прагматика (Л.Мельник), фразеологія як вираження національного менталітету (О.Майборода, О.Назаренко), семантика і динаміка окремих тематичних груп (Д.В.Ужченко).

Поставлені нами корекційно-педагогічні завдання зумовлюють необхідність вивчення категоріальних ознак фразеологізму як мовного знаку, співвіднесеності фразеологізму і слова як мовних знаків, семантичної структури фразеологізму, фразеологічного значення, місця фразеологізму в системі культурних категорій.

Серед категоріальних ознак, на думку В.Д.Ужченка, основними є: цілісність значення, фразеологічна відтворюваність, відносна постійність компонентного складу та структури, експресивність.

Вирішення завдань формування культури мовленнєвого спілкування також тісно пов'язане з розв'язанням в сучасній науці проблеми мовної особистості. Структура мовної особистості, згідно концепції Ю.Н.Караулова, складається з трьох взаємопов'язаних рівнів: вербально-семантичного, когнітивного та прагматичного. До вербально-семантичного рівня належать структури мовної семантики, смислового

зв'язку слів, лексико-семантичних відношень[2]. Оскільки цей рівень функціонує в усному та писемному мовленні при сприйнятті слів та їх доборі, розумінні та породженні текстів, корекція та подальше формування вербально-семантичного рівня представляє собою важливий аспект корекційно-педагогічного навчання дітей молодшого шкільного віку з ТПМ. Збагачення мовлення школярів фразеологізмами для використання їх в складі висловлювань в ситуаціях міжособистісного та педагогічного спілкування можна розглядати в широкому контексті розвитку мовної особистості.

Сучасний науковий підхід у фразеології не трактує фразеологізм стосовно окремого слова через відношення еквівалентності, а доводить, що слово і фразеологізм є співвіднесеними різноструктурними мовними одиницями. Слово вказує своїм значенням на означувані ним елементи дійсності, фразеологізми конкретизують і дають образно-емоційну оцінку предметам, явищам, ознакам, які вже є названими в мові. Фразеологізм, крім загального змісту поняття, спільного для обох мовних одиниць, має в своїй семантичній структурі «додатковість значення», «додаткову семантичну множинність». Таким чином, фразеологізм семантично і функціонально пов'язаний із словом, а структурно – зі словосполученням [9, с.58]

Згідно вчення Л.С.Виготського, основним компонентом внутрішньої змістовної сторони мовного знаку, поряд із смыслом є значення слова в єдності його матеріального носія – усталеного звукокомплексу та ідеального носія – чуттєвого, переважно наочного образу. Таким є в свідомості людини образ – уявлення об'єкту оточуючої дійсності, означуваного словом. Оволодіння значенням слова в значній мірі залежить від якості цього образу-уявлення. Ця закономірність стосується і фразеологізму як мовного знаку, семантично і функціонально пов'язаного із словом.

Поряд з функціями повідомлення, номінації, узагальнення, фразеологізми сприяють вираженню індивідуальності в мовленні, вони одночасно представляють собою мовний засіб для передачі різноманітного емоційного та оцінного ставлення того, хто говорить до внутрішніх станів та зовнішніх подій, являють собою одну з форм реалізації творчого потенціалу, виконують естетичну функцію.

Цілісне значення фразеологізмів формується на основі абстрагування, узагальнення, співвіднесення образів, які виникають в уяві із конкретною ситуацією і характеризується наявністю елементів образності, експресивності, емоційності, оцінності (С.Г.Гаврин, В.М.Глухов, А.В.Кунін, В.М.Мокієнко, В.Д.Ужченко, Д.В.Ужченко та ін.).

Образність є здатністю слова чи словосполучення викликати наочно-чуттєві уявлення про означуване. Як елемент фразеологічного

значення, поняття образності має тісний зв'язок з поняттям внутрішньої форми. За образну основу в мові приймається будь-яка суб'єктивна риса, найхарактерніша для якоїсь реалії, а сам образ лежить в основі внутрішньої форми мовної одиниці. Внутрішня форма – це культурно детермінований образ, що виражає не тільки тлумачення дійсності, але і її оцінку.

Під стилістичною забарвленістю фразеологізмів розуміють їх стильову належність, закріплення за певними формами мовленнєвого спілкування (книжні, фольклорні), але абсолютну більшість представляють розмовні фразеологізми. Стилiстичне забарвлення фразеологізмів найтісніше пов'язане з їх експресивністю, емоційністю та оцінністю.

Експресивність – це підсилення виразності, збільшення впливової сили сказаного, напруженість семантики. Експресивні фразеологізми характеризують або стан мовця, або його ставлення до висловлюваного.

Емоційність пов'язана з функцією передавання настрою, почуттів, переживань. Виразну емоційність передають вислови, що поєднують словесні засоби вираження душевного стану, дії з назвою міміки чи жестів.

Оцінність передбачає здатність фразеологізму висловлювати позитивне, схвальне ставлення того, хто говорить до предмета повідомлення, або негативну його характеристику. Фразеологізми як образні вирази приховують в собі об'ємну, згорнуту інформацію, яка специфічно відображає та оцінює осіб, предмети, явища, ознаки, ситуації, різні стосунки.

Таким чином, фразеологічне значення порівняно з лексичним має ускладнену інформативність, додаткове оцінне навантаження. Складність фразеологічної семантики полягає в перевазі експресивного компонента над предметно-логічним змістом. Експресивно-емоційний аспект фразеологізму зумовлений їх образним змістом, що пробуджує діяльність уяви, спонукає до мислення [9].

В психології, в традиції школи Л.С.Виготського, О.М.Леонтьєвим мовне значення трактується в широкому розумінні, як «суспільно вироблені способи дії, в процесі яких люди змінюють та пізнають об'єктивну реальність...В значеннях представлена перетворена та згорнута в матерії мови ідеальна форма існування предметного світу, його властивостей, зв'язків та відношень, розкритих сукупною суспільною практикою» [6, с.141].

В.Д.Ужченко при характеристиці семантики фразеологізму зазначає, що в значенні фразеологізмів як мовних знаків виявляється матеріальний, духовний досвід етносу, його менталітет, система цінностей [9, с.47].

Значення представляють собою частину суспільної свідомості, розвиваються за суспільно-історичними законами, тому важливо підкреслити роль фразеологізму в системі культурних цінностей. В

системі мовлення семантика реалізується на рівні тих різновидів значення, які накладаються на мовне значення в залежності від конкретних характеристик означуваних предметів, від змісту мовленнєвої ситуації, від експресивних інтенцій мовця на момент висловлювання. Особливо важливими можна вважати емоційно-оцінні напашарування, в яких проявляють себе суспільно-значущі емоції та оцінки стосовно предметів та явищ світу. Такими серед інших мовних фігур – метафор, порівнянь, є фразеологізми.

Великий культурно – національний потенціал являють собою фразеологізми, які активно використовуються в сфері мовленнєвої комунікації, де встановлюється традиція спілкування, зумовлена національним характером культури та рівнем розвитку засобів комунікації. В мовленнєвій поведінці використання фразеологізмів зумовлене підвищеним рівнем активності учасників комунікації, в їх прагненні до експресивності, до використання традиційних мовленнєвих форм, що підкреслює належність до певної культури. Фразеологізм у висловлюваннях, сформульованих згідно традицій національного етикету, передає велику кількість культурної інформації, пов'язаної із суспільним ладом та правилами співжиття. Уведені в мовленнєві стандарти, ведення бесіди (вступ, підтримання, закінчення), форми звернення, фразеологізми відбивають історико-культурну специфіку.

Отже, «фразеологізми являють собою специфічні мовні формули, «картини світу» із закодованою інформацією про минуле, про наших предків, про їхній спосіб сприйняття світу і їх оцінку всього сутнього; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації. Фразеологізми увібрали історичні події й соціальне життя, вирізняють найменші порухи нашого серця, розказують про неосяжний світ людських почувань, вражають точністю асоціацій між природою, звичністю життєвих фактів і людською поведінкою, нашими емоціями й учинками» [9, с.6].

Таким чином, фразеологізм як комунікативний засіб повинен обов'язково бути представленим у лексичному складі мовленнєвої системи українського школяра вже у початковій ланці і виконувати функції образної, емоційно-експресивної передачі думки у висловлюваннях в ситуаціях мовленнєвого спілкування.

В аспекті підготовки дошкільників з ТПМ до школи, розглядає онтогенез процесів мовлення і мислення М.К.Шеремет, звертаючи особливу увагу на необхідність цілеспрямованого педагогічного керування становленням умінь та навичок операцій із символами на основі психолінгвістичних закономірностей функціонування процесів породження та сприйняття мовлення. В системі корекційного навчання рідній мові особлива увага, на думку вченого, надається роботі над найважливішою структурною одиницею мовлення – словом, з метою

засвоєння не тільки предметного, але й узагальненого значення на основі індивідуальних смислів, набутих в конкретних ситуаціях здійснення мовленнєвої діяльності [10].

Оскільки ступінь порушення мовного та комунікативного компонентів є неоднаковим при різних формах патології у дітей з ТПМ, психолінгвістичний підхід до аналізу мовленнєвого дефекту передбачає не тільки виявлення проявів недостатнього розвитку мови та мовлення, але, в першу чергу, вивчення стану операцій з мовними знаками і тих психічних функцій, які забезпечують засвоєння відповідних одиниць. Урахування цих положень при розробці системи вправ та прийомів навчання сприятиме оптимізації засвоєння дітьми основних мовних одиниць, зокрема лексичних, формування мовних знань, процесів та операцій, що забезпечують мовленнєве спілкування, розвиток мовленнєвих дій породження і розуміння мовленнєвого висловлювання в ситуаціях комунікації.

Опору для адекватної діагностики мовного (лексичного) компоненту мовлення і визначення шляхів його подолання представляють розроблені під керівництвом Є.Ф.Соботович нормативні показники та критерії оцінювання розвитку лексичного компоненту мовлення дітей як результату достатньої чи недостатньої сформованості механізмів, що забезпечують засвоєння прямого, фразеологічно зумовленого, узагальненого лексичного значення слова, його понятійної віднесеності [7].

Зважаючи на специфічність фразеологічного значення, розчленованість, нарізнооформленість, складність семантичної структури, внаслідок інтегративної взаємодії лексичної і граматичної семантики лексем-компонентів, загальноприйняті методи і прийоми засвоєння такої одиниці лексичного рівня молодшими школярами з нормальним мовленнєвим онтогенезом дітьми малоефективні в корекційно-розвивальному навчанні їх однолітків з ТПМ. В зв'язку з цим, у пошуку вирішення завдань засвоєння, активного використання, збагачення словникового складу мови за рахунок фразеологізмів в системі початкового навчання дітей з ТПМ, ми виходимо з вітчизняної концепції корекційно-превентивного навчання, зокрема інтенсивного розвитку базового обсягу інваріантних дій та операцій, тобто сукцесивно-симультанних структур та формування основних одиниць проміжної мови. На підставі теоретичних узагальнень та експериментальних даних, В.В.Тарасун доводить, що спеціально організована на логопедичних заняттях робота з навчальною інформацією, направлена на виявлення у текстах системи смислових зв'язків, складання логіко-граматичних схем, узагальнених планів-схем по виділенню і засвоєнню головного в різних за змістом текстах, сприятиме глибшому і повнішому розумінню матеріалу, оскільки широко задіюються образи та наочні уявлення, процеси мислення. Дієвим, на думку вченого, є фреймовий підхід до організації та

представлення знань, оскільки фрейми охоплюють знання найбільш характерних, основних моментів ряду близьких ситуацій, що належать одному класу. Застосування фреймового підходу сприятиме підвищенню мовленнєвої активності дітей, особливо у формах діалогічного та зв'язного мовлення [8].

Опора на сучасні психологічні, психолінгвістичні, культурологічні підходи у трактуванні значення мовного знаку, принципи, методи вітчизняної логодидактики є визначальними для розробки методики розвитку культури спілкування молодших школярів із ТПМ засобами фразеологізмів. Наявність в семантиці фразеологізму узагальненого етимологічного елементу змісту людської діяльності, залишкові уявлення про якісь факти, явища, події зумовлює необхідність засвоєння також і немовленнєвих, енциклопедичних знань, сприяння закріпленню їх в пам'яті з подальшою актуалізацією єдності когнітивного та формального компонентів фразеологізму як одиниці лексичного рівня для свідомого його використання при побудові висловлювань в актах спілкування.

Використані джерела:

1.Залевская А.А. Введение в психолінгвістику. – М.: РГГУ, 1999. – 349 с. **2.Караулов Ю.Н.** Русский язык и языковая личность. – М: Наука,1987 – 261с. **3.Леонтьев А.А.** Психология общения: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – 3-е изд. – М.: Смысл; Издательский центр «Академия», 2005. – 368 с. **4.Леонтьев А.А.** Слово в речевой деятельности: Некоторые проблемы общей теории речевой деятельности. Изд. 3-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2006. – 248 с. **5.Леонтьев А.А.** Деятельный ум. – М.: Смысл, 2001. — 392 с. **6.Леонтьев А.Н.** Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т.II – М.: Педагогика, 1983. – 320 с. **7.Соботович Є.Ф.** Нормативні показники та критерії оцінювання мовленнєвого розвитку (у його лексичній ланці) дітей дошкільного віку // Дефектологія. - 2003. - №2. **8.Тарасун В.В.** Логодидактика. Навчальний посібник для вищих навчальних закладів. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2004. – 348 с. **9. Ужченко В.Д., Ужченко Д.В.** Фразеологія сучасної української мови: Посібник для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 400 с. **10.М.К.Шеремет.** Поняття мовлення і мислення в системі підготовки дошкільників з тяжкими порушеннями мовлення до школи / Науково-практичний журнал «Корекційна педагогіка. Вісник Української асоціації корекційних педагогів. – 2008. – №1. с. 6 – 8.

Махукова Т.В. Проблема засвоєння значення фразеологізмів в системі корекційної роботи з формування вербально-семантичного рівня в структурі мовної особистості молодшого школяра з тяжким порушенням мовлення.

В статті розглядаються психолінгвістичні та лінгвістичні підходи до розуміння природи значення фразеологізму як надбання людини з точки зору становлення мовного та мовленнєвого механізму, а також як складової суспільної свідомості та культурних цінностей. Такий теоретичний фундамент повинен стати основою для розробки методики формування культури спілкування у дітей молодшого шкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення засобами фразеологізмів.

Ключові слова: фразеологізм, структура комунікації, корекційне навчання, діти з порушеннями мовленнєвого розвитку, засвоєння фразеологічного значення.

Махукова Т.В. Проблема усвоения значения фразеологизмов в системе коррекционной работы по формированию вербально-семантического уровня языковой личности младшего школьника с тяжелым нарушением речи.

В статье рассматриваются психолингвистические и лингвистические подходы к пониманию природы значения фразеологизма как достояния человека с точки зрения становления языкового и речевого механизма, а также как части общественного сознания и культурных ценностей. Такой теоретический фундамент должен стать основой для создания методики формирования культуры общения детей младшего школьного возраста с тяжелыми нарушениями речи средствами фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеологизм, структура коммуникации, коррекционное обучение, дети с нарушениями речевого развития, усвоение фразеологического значения.

Makhukova Tetyana. The problem of learning the values of idioms in the system of corrective work on the formation of verbal-semantic level in the structure of language personality of junior school age children with severe speech disorders.

The article reviews psycholinguistic and linguistic approaches for understanding the nature of idiom's value as the individual's acquirement from the perspective of forming of language and speech mechanism, as well as the part of social consciousness and cultural values. Such a theoretical foundation should be the basis for creating of the methods of the culture communication junior school age children with severe speech disorders by means of idioms.

Key words: idioms, the structure of communication, the corrective training, the children with disorders of speech development, the learning of the phraseological meaning.